

Олег Чуваков, к. ю. н.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “БЕЗПЕКА”

In article the questions connected with the definition of notion of security are researched. The author carried out the detailed analysis of scientific literature, and also normative-legal instructions on security problems. Various scientific approaches regarding defining notion of security are presented.

This scientific research gives an opportunity to consider a concept of security as the phenomenon that has multifunctional character, where security as a social value of society is an activity of certain group of different subjects, but as social necessity is the purposeful result of such activity. The conducted analysis gives an opportunity to understand that security is the necessary condition of existence of personality, society and state that guarantees possibility of further progressive development of these elements.

Consequently, security should be examined as the really existent phenomenon of objective reality.

By virtue of what generalization of investigational theories and legislative determinations gives an opportunity to make determination of concept “security”. Security is this such state of public relations, at that find the natural development of ability and the meaningful necessities of personality, society and state will be realized socially; properly protected from the internal and external threats of right and freedom of man and citizen, development and security of material and spiritual values of society, normal functioning and development of constitutional line-up, territorial integrity and sovereignty of the state are provided.

Поняття “безпека” володіє вираженою біологічною категорією і в певному сенсі може бути витлумачено за аналогією з інстинктом самозбереження людини. Дана обставина дозволяє розглядати категорію безпеки як необхідну умову життєдіяльності індивіда, стабільного існування і функціонування держави і суспільства, прогресивного розвитку людської цивілізації. Українська держава в порядку виконання покладеної на неї соціальної функції проводить комплекс стабілізаційних заходів щодо забезпечення безпеки громадян, країни в цілому. Не випадково у всіх документах, присвячених безпеці, в якості необхідної умови здійснення намічених заходів називається розробка системи їх правового забезпечення¹.

З метою виявлення сутності такого поняття, а також визначення системи заходів, які дозволяли б максимально ефективно захистити інтереси особистості, суспільства і держави, потрібно, перш за все, визначити зміст самого поняття безпека. Зазначений термін досить

¹ Указ про питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України 2005 (Президент України). <www.rainbow.gov.ua>.

часто вживається як в юридичній літературі, законах, нормативних правових актах, так і у засобах масової інформації, побуті. Однак до останнього часу дослідники приділяли мало уваги філософським і методологічним проблемам безпеки як певного соціального явища.

Ще у давнину розуміння безпеки людиною не виходило за рамки буденного уявлення і трактувалося як відсутність для неї небезпеки або зла. У такому життєвому значенні термін «безпека» вживався, наприклад, давньогрецьким філософом Платоном. У той же час у середні віки, відповідно до словника Робера, під безпекою вже розуміли спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Однак у цьому значенні цей термін не увійшов міцно у лексику народів Європи і до XVII ст. використовувався рідко¹.

Широке ж поширення в наукових і політичних колах західноєвропейських держав поняття «безпека» набуває завдяки філософським концепціям Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів XVII-XVIII ст., означаючи стан, ситуацію спокою, що з'являється у результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної). Саме в цей період вченими робилися перші спроби теоретичної розробки цього поняття. Найбільш цікавою є версія, запропонована Зонненфельсом, який вважав, що безпека – це такий стан, при якому нікому нічого побоюватися. Для конкретної людини такий стан означало приватну, особисту безпеку, а стан держави, при якому нема чого побоюватися, становило громадську безпеку².

Так, вперше на пострадянському просторі законодавче визначення безпеки було сформульовано в Законі Російської Федерації «Про безпеку». Зокрема, російський законодавець під «безпекою» розуміє «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз» (ст.1)³.

В Україні на законодавчому рівні визначення поняття «безпека» вперше сформульовано в рамках поняття «національна безпека» в Концепції національної безпеки України і визначає національну безпеку України як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх зовнішніх загроз,

¹ Зеленков, М.Ю. (2002). *Правовые основы общей теории безопасности Российского государства в XXI веке*. Москва: Юридический институт МИИТа, 25.

² Зеленков, М.Ю. (2002). *Правовые основы общей теории безопасности Российского государства в XXI веке*. Москва: Юридический институт МИИТа, 26.

³ Закон РФ о безопасности 1992 (Государственная Дума). *ВВС РФ*, 15.

що є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей¹.

Згодом зазначене визначення набуло подальшого розвитку у Законі України «Про основи національної безпеки», де під національною безпекою розуміється захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, що забезпечує сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, попередження і нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам².

Із пропонованим у Законі розумінням безпеки погоджуються і вчені, які звертаються до аналізованої проблеми. Наприклад, Н.Казаков визначає безпеку як «динамічно стійкий стан по відношенню до несприятливих впливів і діяльність по захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз, щодо забезпечення таких внутрішніх і зовнішніх умов існування держави, які гарантують можливість стабільного, всебічного прогресу суспільства і його громадян»³. Це поняття, за його зауваженням, перетворилося на комплексне і інтегративне, що відбиває життєво важливі інтереси розвитку особистості, суспільства і держави.

В даний час в Україні приймаються закони про конкретні види безпеки і даються їм визначення.

Наприклад, Закон про Основи національної безпеки України, являє собою систему поглядів на забезпечення в Україні безпеки людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Під національною безпекою України розуміється захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства і держави, що забезпечує сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію реальних і потенційних загроз національним інтересам.

У Проекті доктрини інформаційної безпеки України вказано, що інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки⁴. У зв'язку з чим, дії України в цій сфері у зовнішній політиці мають бути спрямовані на вдосконалення ін-

¹ *Постанова про концепцію національної безпеки України 1997* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 10, 85.

² *Закон про основи національної безпеки України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний Вісник України*, 29, 1433.

³ Казаков, Н.Д. (1994). Безопасность и синергетика (опыт философского осмысления). *Безопасность*, 4 (20), 62-63.

⁴ *Указ про заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки держави 2002* (Президент України). *Офіційний Вісник України*, 38.

формаційного супроводу за кордоном діяльності держави, громадських організацій, суб'єктів підприємницької діяльності; сприяння вітчизняним ЗМІ для формування позитивного іміджу України у світовому інформаційному просторі.

Відповідно до Закону України «Про пожежну безпеку» забезпечення пожежної безпеки є невід'ємною частиною державної діяльності щодо охорони життя та здоров'я людей, національного багатства і навколишнього природного середовища¹.

Закон України «Про охорону праці» встановлює основні положення щодо реалізації конституційних прав працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці. Визначає порядок відносин між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища².

Наказом Державної адміністрації ядерного регулювання від 9 грудня 1999 року № 63 «Про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій» встановлено, що «безпека атомної станції визначається як здатність атомної станції за умов нормальної експлуатації, порушення нормальної експлуатації, аварійних ситуацій і аварій обмежувати радіаційний вплив на персонал, населення, навколишнє середовище встановленими межами³.

Закон України «Про якість та безпеку продуктів харчування і продовольчої сировини» безпеку продуктів харчування визначає як відсутність загрози шкідливого впливу продуктів харчування, продовольчої сировини та супутних матеріалів на організм людини⁴.

Закон України «Про захист прав споживачів» безпеку товару формулює як відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища при звичайних умовах використання, зберігання, транспортування, створення та утилізації товару⁵.

Таким чином, аналіз законодавчого визначення поняття безпеки в зазначених нормативних актах дає можливість зробити наступні ви-

¹ Закон про пожежну безпеку 1993 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 10, 36.

² Закон про охорону праці 1992 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 49, 669.

³ Наказ про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій 1999 (Державна адміністрація ядерного регулювання).

⁴ Закон про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 48, 359.

⁵ Закон про захист прав споживачів 2002 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 17, 120.

сновки: а) безпеку можна розглядати в якості певного соціального явища з усіма характерними для нього властивостями; б) безпека сприймається як необхідне, особливе соціальне благо, для підтримання та збереження якого суспільство і держава здійснює всілякі заходи.

Зараз термін “безпека” досить широко використовується в юридичній лексиці, незважаючи на те, що в науковій літературі не вироблено ще однакове розуміння його сутності.

У цьому зв’язку В.Спиридонов зазначає, що термін «безпека» у науковій літературі вельми багатозначний і досі не вироблено чіткого і суворого визначення цього поняття. Іноді безпека розглядається як мета, в інших випадках як концепція або як наукова програма чи наукова дисципліна¹. Ще й досі не існує цілісної концепції безпеки: поняття «особиста безпека», «національна безпека», «міжнародна безпека» і «глобальна безпека» мають справу з абсолютно різним набором проблем і виходять з різних історичних і філософських контекстів.

Аналіз наукової літератури з проблем безпеки вказує, що межі її розуміння досить широкі. Якщо раніше безпека розглядалася стосовно держави і суспільства, то нині вона розглядається відносно триєдності – особа, суспільство, держава. Раніше безпека пов’язувалася в основному з підривною діяльністю зовнішніх і внутрішніх супротивників держави, сьогодні ж безпека держави – це не лише зведення до мінімуму загрози військового нападу, захоплення території, фізичного знищення населення. У широкому сенсі поняття «безпека» включає забезпечення громадян того або іншого суспільства необхідними умовами для цивілізованого життя, розвитку і самовираження». Цю точку зору розділяють і інші дослідники, які розглядають безпеку. Як сукупність (створення) умов і чинників, що забезпечують нормальне функціонування і ефективний розвиток людства і різних соціальних систем.

Згідно етимології цього слова – “безпека” означає “відсутність небезпек, збереження, надійність”², тобто відсутність будь-яких за-

¹ Спиридонов, В.И. (1994). Безопасность и проблема ассимиляции политической ценности мира. *Проблемы безопасности и устойчивости социально-политического развития российского общества*. Москва: Центр социальных исследований безопасности, 91-92.

² Даль, В. (1989). *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва: Русский язык., Т. 1, 67.

гроз державі, суспільству й особистості. При цьому, термін “надійний” – означає “твердий, міцний”¹.

У юридичній енциклопедії дається таке поняття безпеки: «Безпека (англ. Safety, security) стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Основні об’єкти безпеки: людина і громадянин – їх права і свободи; суспільство – його матеріальні і духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність»².

З чого видно, що зазначене поняття безпеки по суті збігається з тим, яке закріплене в чинному Законі “Про основи національної безпеки України”.

Аналіз наукової літератури з проблем безпеки вказує на те, що межі її розуміння досить широкі. Якщо раніше безпека розглядалася стосовно до держави і суспільства, то зараз вона розглядається у відношенні триєдності – особистість, суспільство, держава. Раніше безпека пов’язувалася в основному з підривною діяльністю зовнішніх і внутрішніх супротивників держави, сьогодні ж безпека держави – це не тільки зведення до мінімуму загрози військового нападу, захоплення території, фізичного знищення населення. У широкому розумінні поняття «безпека» включає забезпечення громадянам того чи іншого суспільства необхідних умов для цивілізованого життя, розвитку і самовираження³.

Інші вчені ототожнюють поняття “безпека” і “захищеність” як правові категорії, вважаючи, що безпека є станом захищеності⁴.

У цьому сенсі не можна не погодитися із судженнями М. Арзамаскіна і П.Матросова, які визначають безпеку як стан, при якому зовнішні і внутрішні загрози не досягають певного критичного рівня, що дозволяє говорити про загрозу найважливішим інтересам держави, суспільства, особистості, а також як міру захищеності середовища, проживання, честі, гідності, цінностей особистості, соціальних груп, держави, суспільства, цивілізації в цілому. При цьому під національною безпекою дослідники мають на увазі рівень захищеності життєво важливих інтересів особистості, сус-

¹ Даль, В. (1989). *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва: Русский язык., Т. 1, 412.

² Тихомирова, Л.В., Тихомиров, М.Ю. (1997). *Юридическая энциклопедия*. Москва: Юринформцентр, 47.

³ Чернявский, Г.С., Кобелев, Р.А., Исайчев, Г.А. (1994). К вопросу исследования проблем безопасности России. *Военная мысль*, 29, 3.

⁴ Долгова, А.И., Дьякова, С.В. (ред.) (1993). *Организованная преступность. Проблемы, дискуссии, предложения*. Москва: Криминологическая Ассоциация, 197.

пільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Тому деякі дослідники пропонують позицію забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави виключно шляхом забезпечення безпеки інститутів держави¹.

В.Сенчагов розглядає безпеку як стан об'єкта у системі його зв'язків з точки зору здатності до виживання і розвитку в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз, а також дії непередбачуваних і важкопрогнозованих факторів. У даному випадку, хоч і в абстрактній формі, загрози об'єкту не виключаються, причому сам об'єкт досліджується з точки зору можливості його існування в умовах неминучих небезпек².

Деякі дослідники безпеку часто розглядають не як об'єкт захисту і дослідження, а як певну властивість предмета. Подібна теорія логічно призводить до висновку, що «існує не безпека, а предмети, що нею володіють»³. Згідно з цією обставиною слід зазначити, що безпеку неможливо розглядати як явище реально існуюче в об'єктивній дійсності. Між тим саме заперечення безпеки як певного явища об'єктивного характеру пов'язано з більш локальним тлумаченням реальності як відображенні предметів матеріального світу і зовсім не явищ, що не мають матеріальної форми вираження. Проте, варто зауважити, що об'єктивна реальність “включає різні матеріальні об'єкти, їх властивості, простір, час, рух, закони, різні суспільні явища – виробничі відношення, державу, культуру тощо”. В одному випадку певне явище в силу взаємозв'язку і різноманіття навколишньої дійсності може виступати властивістю іншого явища або предмета, а в іншому – в якості явища або предмета, для якого характерні свої самостійні властивості. У такому випадку більшість обставин знаходяться у залежності від визначення об'єкту дослідження і використовуваних при цьому методів. Слушно зазначає Ю.Демидов, що “об'єктом оцінки можуть бути явища об'єктивної дійсності, або їх окремі сторони, або їх відображення, а також оцінки”⁴. З огляду на це В.Тихий робить висновок: “відбиваючи у суб'єктивній фор-

¹ Арзамаскин, Н.Н., Матросов, П.И. (1998). Государственная безопасность: понятие, черты и перспективы стабилизации. *Преступность как угроза национальной безопасности*. Ульяновск, 51.

² Сенчагова, В.К. (ред.) (1998). *Экономическая безопасность*. Москва, 12.

³ Тихий, В.П. (1989). *Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общепасными предметами*. Киев, 7.

⁴ Демидов, Ю.А. (1975). *Социальная ценность и оценка в уголовном праве*. Москва, 18.

мі реально існуюче, поняття “безпека” є об’єктивною за змістом”¹. Отже, безпека як явище є такою ж об’єктивною реальністю як і будь-який предмет, що має фізичну форму.

У даному випадку корисним виявляється твердження С.Степашина про те, що тільки міцна держава і сильна влада можуть бути гарантами природних прав людини, свободи і гідності особистості².

Інша думка щодо розуміння безпеки існує у Л.Шершенева. Він вважає, що в основі “концепції безпеки, її структур і механізмів має лежати нове ноосферне світобачення, нове уявлення про цілі і життєво важливі інтереси і базові цінності держави, її роль і місце у світовому співтоваристві”. При цьому ключовим елементом ноосферного устрою життя виступає людина³.

З точки зору Г.Сергеєва, безпека – це сукупність актуальних чинників, що забезпечують сприятливі умови для розвитку країни, життєздатності держави, збереження її фундаментальних цінностей⁴.

С.Гончаров під безпекою держави розуміє «захищеність якісного стану суспільних відносин, що забезпечують прогресуючий розвиток суспільства в конкретних історичних та природних умовах, від небезпеки, джерелом виникнення якої є внутрішні і зовнішні суперечності»⁵.

Відповідно до думки інших дослідників, безпека – це особливість соціальної системи ухилитися від шкідливого впливу на етапі виклику або погрози, а також здатність захисту від джерела небезпеки або знищення його на початковому етапі впливу⁶.

М.Лесков для розуміння безпеки пропонує гомеостатичний⁷ підхід. Він розглядає безпеку як явище, тотожне гомеостазису системи,

¹ Тихий, В.П. (1989). *Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общепасными предметами*. Киев, 7.

² Степашин, С.В. (1994). *Безопасность человека и общества (политико-правовые вопросы)*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, 16.

³ Шершенев, Л.И. (1994). *Безопасность: государственные и общественные устои*. *Безопасность*, 4 (20), 75.

⁴ Сергеєв, Г.М. (1993). *Необходимость концепции национальной безопасности*. *Информационный сборник Фонда национальной и международной безопасности*, 8, 81.

⁵ Лопатин, В.Н. (2000). *Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство*. Санкт-Петербург: Фонд «Университет», 65.

⁶ *Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави* (2003). Харків: Вид-во нац. Ун-ту внутр.справ, 6.

⁷ Лесков, М.А. (1994). *Гомеостатические процессы и теория безопасности*. *Безопасность*, 4, 66.

“під яким прийнято розуміти тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегульованих систем і станів у підтримці істотно важливих для збереження системи параметрів у допустимих межах”¹.

Такий підхід М.Лескова до поняття безпеки дозволяє глибше зрозуміти сутність безпеки, визначити методологічні основи побудови і функціонування її системи, однак він надмірно узагальнений і не містить реального уявлення про безпеку людини з її природними правами і свободами, які відповідно до Конституції України (ст. 3) є найвищою соціальною цінністю.

Проведений аналіз дає можливість оцінити поняття безпеки як явище, яке має поліфункціональний характер, де безпека як соціальна цінність суспільства – діяльність певної групи різних суб’єктів, а як соціальна потреба – це цілеспрямований результат такої діяльності. Причому безпека є необхідною умовою існування особистості, суспільства і держави, що гарантує можливість подальшого прогресивного розвитку цих елементів.

Таким чином, безпеку необхідно розглядати як реально існуюче явище об’єктивної дійсності, тому що об’єктивна реальність «містить у собі різні матеріальні об’єкти, їх властивості, простір, час, рух, закони, різні суспільні явища – виробничі відносини, державу, культуру тощо»². Безпека як явище виявляється такою ж об’єктивною реальністю, як і будь-який об’єкт (суб’єкт), що володіє певним комплексом фізичних характеристик.

Отже, процес узагальнення досліджених раніше теорій і законодавчих визначень дає можливість зробити висновок, що безпека – це такий стан суспільних відносин, де знаходять свій природний розвиток здатності і реалізуються соціально значимі потреби особистості, суспільства і держави; належним чином захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз права і свободи людини і громадянина, забезпечується розвиток і збереження матеріальних і духовних цінностей суспільства, нормальне функціонування і розвиток конституційного ладу, територіальної цілісності і суверенітету держави.

¹ Фролова, И.Т. (ред.) (1986). *Философский словарь*. 5-е изд. Москва: Политиздат, 97.

² *Философский словарь* (1972). Москва, 291.

Література:

1. Арзамаскин, Н.Н., Матросов, П.И. (1998). Государственная безопасность: понятие, черты и перспективы стабилизации. *Преступность как угроза национальной безопасности*. Ульяновск, 51.
2. Даль, В. (1989). *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва: Русский язык., Т. 1.
3. Демидов, Ю.А. (1975). *Социальная ценность и оценка в уголовном праве*. Москва, 18.
4. Долгова, А.И., Дьякова, С.В. (ред.) (1993). *Организованная преступность. Проблемы, дискуссии, предложения*. Москва: Криминологическая Ассоциация, 197.
5. *Закон про пожежну безпеку 1993* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 10, 36.
6. *Закон про захист прав споживачів 2002* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 17, 120.
7. *Закон про основи національної безпеки України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний Вісник України*, 29, 1433.
8. *Закон про охорону праці 1992* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 49, 669.
9. *Закон про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 48, 359.
10. *Закон РФ о безопасности 1992* (Государственная Дума). *ВВС РФ*, 15.
11. Зеленков, М.Ю. (2002). *Правовые основы общей теории безопасности Российского государства в XXI веке*. Москва: Юридический институт МИИТа.
12. Казаков, Н.Д. (1994). Безопасность и синергетика (опыт философского осмысления). *Безопасность*, 4 (20), 62-63.
13. Лесков, М.А. (1994). Гомеостатические процессы и теория безопасности. *Безопасность*, 4, 66.
14. Лопатин, В.Н. (2000). *Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство*. Санкт-Петербург: Фонд «Университет», 65.
15. *Наказ про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій 1999* (Державна адміністрація ядерного регулювання).
16. *Постанова про концепцію національної безпеки України 1997* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 10, 85.
17. Сенчагова, В.К. (ред.) (1998). *Экономическая безопасность*. Москва, 12.
18. Сергеев, Г.М. (1993). Необходимость концепции национальной безопасности. *Информационный сборник Фонда национальной и международной безопасности*, 8, 81.
19. Спиридонов, В.И. (1994). Безопасность и проблема ассимиляции политической ценности мира. *Проблемы безопасности и устойчивости социально-политического развития российского общества*. Москва: Центр социальных исследований безопасности, 91-92.
20. Степашин, С.В. (1994). *Безопасность человека и общества (политико-правовые вопросы)*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, 16.
21. *Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави* (2003). Харків: Вид-во нац. Ун-ту внутр.справ.
22. Тихий, В.П. (1989). *Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общепасными предметами*. Киев.

23. Тихомирова, Л.В., Тихомиров, М.Ю. (1997). *Юридическая энциклопедия*. Москва: Юринформцентр, 47.
24. Указ про заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки держави 2002 (Президент України). *Офіційний Вісник України*, 38.
25. Указ про питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України 2005 (Президент України). <www.rainbow.gov.ua>.
26. *Философский словарь* (1972). Москва, 291.
27. Фролова, И.Т. (ред.) (1986). *Философский словарь*. 5-е изд. Москва: Политиздат, 97.
28. Чернявский, Г.С., Кобелев, Р.А., Исайчев, Г.А. (1994). К вопросу исследования проблем безопасности России. *Военная мысль*, 29, 3.
29. Шершенев, Л.И. (1994). Безопасность: государственные и общественные устои. *Безопасность*, 4 (20), 75.